

Árpád-házi Szent Erzsébet kultusza a középkori Európában

GECSER OTTÓ

1975-ben született Budapesten. Az ELTE-n szociológiát és filozófiát, majd a Közép-Európai Egyetemen (CEU) medievisztikát tanult. 2007 januárjában védte meg Árpád-házi Szent Erzsébet kultuszáról szóló PhD-disszertációját. Jelenleg a CEU-ELTE Középkortudományi Könyvtárában könyvtáros.

Szentsége hírének gyors elterjedése

A középkorra általában véve jellemző erőteljes regionalizmus és lokálpatriotizmus a szentek kultuszát sem hagyta érintetlenül. A középkorban élt szentek többségének kultusza nem terjedt túl egy kolostor, egy város vagy egy egyházmegye határain. Az egész Európában tisztelt szentek szinte egytől egyig a középkor előtt éltek, vagy legalábbis földi életüket a legendák a késő ókorba helyezték. A legfontosabb kivételeket a nagy szerzetesrendek alapítói vagy egyéb különösen fontos szentjei alkotják, mint Szent Benedek, Szent Bernát, Szent Domonkos, Szent Ferenc, Szent Klára, Pádúai Szent Antal vagy Veronai Szent Péter. Mindazonáltal még ezeknek a szenteknek a tisztelete is többnyire saját rendjükhöz kötődött: ünnepeiket elsősorban a renden belül tartották meg, képi ábrázolásaik főleg a rendi templomokban és kolostorokban, vagy az adott rend liturgikus könyveiben jelentek meg, mennyei pártfogásukba leginkább a rendhez tartozó egyházi intézményeket ajánlották. Ebben az összefüggésben Árpád-házi Szent Erzsébet középkori kultusza kétszeresen is kivételesnek tekinthető: egyrészt Európa minden részében fellelhető volt Portugáliától Magyarorszáig és Németországtól Itáliáig, másrészt pedig nem korlátozódott egy meghatározott szerzetesrendre vagy más jól körülhatárolható egyházi-társadalmi csoportra. A fennmaradt források mennyisége alapján kultusza nem vetekedhetett a nagy rendi szentekével, a Biblia és a késő ókor szentjeiről nem is beszélve, de tisztelőinek sokfélesége és tiszteletének térbeli elterjedtsége a legfontosabb középkori szentek közé emeli. Az következőkben a középkori Szent Erzsébet-kultusz e két utóbbi sajátosságát, sokszínűségét és ismertségét igyekszem vázlatosan bemutatni.

A Marburgban lefolytatott szentté avatási per (1231–1235) aktáinak tanúsága szerint kevesebb, mint öt hónap telt el Erzsébet halála (1231. november 16./17.) és a sírjánál történt első csoda között, ami szentsége hírének, *fama sanctitatis*ának gyors elterjedéséről árulkodik. Bár a legtöbben, akik csodás gyógyulásról számoltak be a per során, 50–100 kilométeres körzetből, a hildesheimi, a paderborni, a kölni, a trieri, a mainzi és a würzburgi püspökség területéről érkeztek, ugyanazon év júniusában már volt köztük egy zarándok az utrechti, a következő év januárjá-

ban pedig a liège-i egyházmegyéből is. Még ha igaza van is Roberto Paciocco olasz történésznek — aki szerint a legelső zarándokok nem, vagy nem elsősorban Erzsébet sírjához igyekeztek, hanem az általa Szent Ferencnek szentelt, s így Szent Ferenc kegyhelyként is működő kórházba, ahol a Poverello ünnepére érkező hívek negyven napos búcsúban részesülhettek —, a feljegyzett gyógyulásokat már Erzsébet közbenjárásának tulajdonították.

A közép-itáliai domonkos kultusz

Az ünnepélyes szentté avatásra a perugiai domonkos kolostorban került sor 1235 Pünkösdjén (május 27-én), aminek folyamánként meglehetősen erős Erzsébet-tisztelet alakult ki a közép-itáliai domonkosok körében. A perugiai fráterek — Erzsébet egyik legfontosabb életrajzírója, a szintén domonkos Dietrich von Apolda tájékoztatása szerint — oltárt emeltek a tiszteletére, ünnepét pedig „igen méltóságteljesen és odaadóan ülik meg, mind az éjjeli, mind a nappali zsolozsmát, ünnepélyes módon, atyjuk Szent Domonkos zsolozsmájának dallamára énekelve”. Ehhez a közép-itáliai domonkos kultuszhoz köthető az a legkorábbi életrajzokból még hiányzó hagyomány is, mely szerint Erzsébet mindenekelőtt a prédikátorok rendjéhez vonzódott. Be-neventói Jakab O.P. egyik, 1253–1256 körül írt prédikációjában ezt olvassuk november 19-ével kapcsolatban: „A prédikátorok [rendje] számára ez az ünnep különleges a szentek ünnepei között; [egyrészt] amiatt a minket érintő különleges kinyilatkoztatás miatt, amelyben [Erzsébetnek] volt része, amikor a rendet a Szűz kebelén látta, [másrészt pedig] amiatt a különleges odaadás miatt, amellyel mifelénk fordult, midőn a testvérek karjában halt meg.”

Tisztelete a közép-európai konventekben

A 13. századi magyarországi Erzsébet-kultusz is részben a szoros itáliai kapcsolatokkal rendelkező domonkosokhoz köthető, legalábbis a Madas Edit és Vizkelety András által feltárt 13. század végi – 14. század eleji, Magyarországon összeállított domonkos prédikációgyűjtemények Szent Erzsébet-beszédei e kultusz legkorábbi írásos megnyilvánulásai. Hasonlóan fontos szerepet játszhattak a domonkosok a kultusz csehországi elterjesztésében, illetve megszilárdításában is, ahogy erről több helyi szerkesztésű prédikáció és életrajz-variáns tanúskodik, amelyek közül az egyik Erzsébet gyóntatóját, a minden bizonnyal világi klerikus Marburgi Konrádot domonkos szerzetesnek tartja, egy másik pedig tovább viszi az imént említett domonkos hagyományt, azt állítva, hogy Erzsébet Szűz Mária biztatására pártolt át a kisebb testvérek rendjétől a prédikátorokéhoz. Hosszabb távon Erzsébet nem került be a domonkosok legfontosabb szentjei közé, de kiemelt tisztelete a közép-itáliai és a közép-európai konventekben sokáig fennmaradhatott.

Erzsébet kultusza a cisztercieknél

Úgy tűnik, hogy a ciszterciek is elsősorban helyi szinten karolták fel Erzsébet kultuszát. A Wiesbaden közelében található Tiefenthal im Rheingau apácakolostorát, amikor két évvel a

szentté avatás után, 1237-ben a rendhez került, Szent Erzsébet pártfogásába ajánlották. A mai Hollandiában levő Roermond ciszterci apácakolostora és a tübingiai Georghenthal ciszterci férfi kolostora oltárt emelt a szent tiszteletére 1245 illetve 1257 előtt. Ugyanakkor az 1235-ös rendi káptalan döntése értelmében a zsolozsmában csak egyszerű *commemoratió*ként ünnepelték meg november 19-ét, és a későbbiek során is csak helyi szinten engedélyezték a méltóságteljesebb ünneplést, így például a német apátok kérésére 1293-ban, vagy a magyar kolostorok vonatkozásában 1486-ban.

A német lovagrend szerepe

Ezzel szemben a német lovagrend már 1244 előtt a legmagasabb rangra (*totum duplex*) emelte november 19-ét, és ugyanilyen méltóságteljesen ülték meg Erzsébet átvitelének (*translatiójának*) ünnepét, május 2-át is. Marburgi Konrád halála (1233) után a német lovagrend és elsősorban az abba 1234-ben belépő Tübingiai Konrád, Erzsébet sógora vette át a főszerepet a kanonizáció előmozdításában. A rend nevében Tübingiai Konrád vállalta magára a szentté avatási ünnepség költségeit, és a rend anyagi támogatásával kezdődött meg, a kanonizáció évében, a ma is álló marburgi Szent Erzsébet templom építése. A Barcaságban igen rövid életűre sikerült katonai-határőri szerepvállalása után ispotályos jellegét erősíteni igyekvő rend számára Erzsébet kultusza jó alapnak tűnt. Az 1230-as években több kórház irányítását vették át Németországban, köztük az Erzsébet által alapított marburgi Szent Ferenc kórházét, amelyet ő eredetileg a johannitáknak szánt, illetve egy nürnbergi ispotályét, amelyet valamikor 1235 és 1262 között Erzsébetnek szenteltek; a közép-német régióban egy sor komtúrsgót is a szent pártfogásába ajánlottak, bár a régebbi kutatás ezek mennyiségét egyértelműen eltűlozte.

Marburg mint jelentős zarándokhely háttérbe szorulása

Egy ideig úgy látszott, hogy a lovagok Marburgot fogják európai központjukká kiépíteni, és 1236–37-ben két alkalommal is itt tartották a rendi káptalant. Marburg nemcsak zarándokhelyként vált igen jelentőssé — ebben a minőségében két korabeli megfigyelő is Santiago de Compostelához hasonlította a 13. század közepén —, hanem a császári udvarban ekkortájt nagyon jó kapcsolatokkal rendelkező Ludowing dinasztia, Erzsébet férjének a családja is ezt a várost igyekezett, legalábbis a szent tiszteletének fellendülését követően, legfőbb székhelyévé tenni. Az eképp vázolható fejlődés vonalát végül két eseménysor törte meg: egyfelől a Ludowing dinasztia férfi ágának kihalása 1247-ben és az ezt követő örökösödési háború, másfelől a német lovagrend poroszországi államalapítása. Az újabb történelmi kutatás részletesen feltárta, hogyan erősödött fel Erzsébettel szemben a harcias életformának sokkal jobban megfelelő Szent György kultusza Poroszországban, és hogyan vált Marburg ezzel párhuzamosan nemzetközi fontosságú zarándokhelyből és a 13. század közepén még lehetségesnek tűnő jövő egyik politikai központjából legfel-

jobb regionális jelentőséggel bíró városkává, amelyben az Erzsébet templom bevételei nem haladták meg a német lovagrend egyéb hesseni plébániáinak bevételeit.

Marburg viszonylagos súlyának a 13. század végétől tapasztalható csökkenése, illetve a korábbiak alapján várható fejlődés elmaradása semmiképp sem jelentette Szent Erzsébet tiszteletének hanyatlását, hiszen ezt kezdettől fogva a sokközpontúság jellemezte. Az alsó-ausztriai Eggenburgban például az ott őrzött Szent Erzsébet ereklyék körül helyi jelentőségű zarándokhely alakult ki a 13. század közepén, amely mindazonáltal nagy hatást gyakorolhatott a mai Ausztria északi részének falvaira és kolostoraira. A zarándokhely vonzáskörzetében elhelyezkedő Zwettl és Klosterneuburg a kultusz írásos emlékeinek elsőszámú lelőhelyei közé tartozik. A Klosterneuburgban a 13. század végén működő Hartvik kanonok az általa összeállított prédikációs kötetek tanúsága szerint bőséggel prédikálhatott Szent Erzsébet-ről a környező falvak népének. A felső-ausztriai Gleink bencés kolostorának szerzetesei, amikor Regensburgi Berthold O.F.M. szentek ünnepére írt prédikációit másolták, a Szent Ferenc ünnepére írt beszédek egy kivételével Szent Benedek napjára szóló beszédekké alakították át; az eredetileg Szent Domonkos ünnepére írt egyetlen beszéddel ugyanígy tettek. Bár nem tudjuk, hogy Berthold gyűjteményének két erzsébet-napi beszéde közül az egyiket kihagyták vagy egyszerűen hiányzott a forrásként használt kéziratból, annyi mindenestre biztos, hogy egyet meghagytak, ami világossá teszi az ünnep fontosságát az ottani bencések számára.

Erzsébet bencésekhez kötődő tisztelete Ausztrián kívül is fellelhető volt. A rhenai (Mecklenburg) bencés kolostor már 1237-ben mellékpatrónájául választotta Erzsébetet, a klatzowi (Előpomeránia) pedig 1245-ben. Három évvel később már állt a neki szentelt oltár a sint-truideni (saint-trondi) bencésekénél a mai Belgium északi részén, akik egy refektóriumbeli felolvasásokra szánt Erzsébet-életrajzot is szerkesztettek. Ugyanebben az évben, 1248-ban említik először a trieri St. Maximin bencés kolostorhoz tartozó *hospitale S. Elisabeth*-et is. 1253-ban a Bajorországban található Benediktbeuern templomának főoltárában, az új templom felszentelésekor egy Erzsébet-ereklyét helyeztek el; a tihanyi apátság területén pedig 1266-ban már állt egy azévi oklevélben említett *Sancte Elisabeth capella*. Bár a bencések liturgikus Erzsébet-tiszteletéről keveset lehet tudni (vagy én legalábbis keveset tudok), a Hermann Grotefend által tanulmányozott, 15. század végi nyomtatott bencés breviáriumok *duplex minus*ként jelzik az ünnepet, ami az általuk használt hétfokozatú ünneprangsor középső, azaz negyedik fokának felel meg.

A szerzetesrendek kultuszterjesztő és -megszilárdító szerepének tárgyalásából természetesen nem hagyhatjuk ki a ferences-

ket, de nem véletlenül hagytam őket utoljára. A röviddel Erzsébet földi maradványainak Marburgban tartott ünnepélyes átvitele (1236. május 2.) után, II. Frigyes császár környezetében keletkezett úgynevezett zwettli életrajz beszámolója szerint a megözvegyült Erzsébet „a kisebb testvérek szürke csuháját magára véve, nyilvánosan hátat fordított a világ minden csábításának”. Ez a további életrajzok és prédikációk által is megismételt értesülés, hogy Erzsébet a ferencesek csuháját (*fratrum minorum habitum griseum*) öltötte magára, sokakat annak feltételezésére indított, hogy Erzsébet a ferences harmadrend tagja volt. A kritikusok ezzel szemben rámutattak arra, hogy Erzsébet életének legkorábbi forrásai, a Marburgi Konrád által írt *Summa vitae* és a közvetlen környezetéhez tartozó négy udvarhölgy illetve szolgáló beszámolója nem utalnak harmadrendi voltára, továbbá — mondják a kritikusok — a harmadrend ekkoriban még nem is létezett, csak 1289-ben hozta létre IV. Miklós pápa. Azt is kimutatták, hogy a zwettli életrajz minden bizonnyal a ferencesekhez közeledni igyekvő II. Frigyes politikai érdekeit szolgálta, és ezért próbálta Erzsébetet ferencesnek beállítani. A kérdés egyértelmű megválaszolását nagyban megnehezíti, sőt talán lehetetlenné is teszi az a tény, hogy ekkoriban a ferences harmadrend körvonalai még igencsak elmosódottak voltak. Igaz, hogy hivatalos approbációjára csak 1289-ben került sor, de Szent Ferenc három rendjének eszméje már az 1230-as évektől kezdve jelen volt a ferences gondolkodásban, és a bűnbánók rendjének megalapítását a kisebb testvérből pápává lett IV. Miklós Szent Ferencnek tulajdonította. Erzsébet újszerű szentségét és ezzel összefüggésben egyházi státusát többféleképpen lehetett értelmezni, és nincs okunk kételkedni abban, hogy létezett egy ferences értelmezés is. Bár a zwettli életrajz ismeretlen szerzője még Marburgi Konrádot is fráternek nevezi, és szó szerint véve kijelentését, aligha lehet igaza abban, hogy Erzsébet, nő léte, egy férfi rend habitusát öltötte magára, nem zárható ki, hogy az Erzsébet által viselt egyszerű szürke köntös (*tunica grisea*), Szent Ferenc iránti tiszteletének jeleként, valóban hasonlított a ferences csuhára, ahogy ezt a marburgi ereklyetartó ábrázolásai is sejtetik.

Akárhogyan volt is, megjegyzendő, hogy Erzsébetet csak a 14. században kezdték a ferencesek a harmadrend tagjának nevezni. Kissé leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy harmadrendi státusának megerősödése a rend kollektív emlékezetében egybeesett jelentőségének megnövekedésével. Eleinte ugyanis a kisebb testvérek meglehetősen visszafogottnak mutatkoztak Szent Erzsébet tiszteletével kapcsolatban. Míg a domonkosok legnagyobb 13. századi írói és prédikátorai: Trentói Bertalan, Beauvais-i Vince, Iacobus de Voragine, Aldobrandino dei Cavalcanti, Dietrich von Apolda, Remigio dei Girolami egymás után írták kezdettől fogva nagy népszerűségnek örvendő Erzsébet-életrajzaikat és Erzsé-

bet-napra szóló beszédvázlataikat, a kevésbé ismert szerzőkről nem is beszélve, és a párizsi rendi káptalan 1243-ban kilenc lekiós ünnep rangjára emelte november 19-ét, addig a ferencesek Regensburgi Berthold és Tournai-i Gilbert prédikációin kívül csak néhány alig ismert anonim szöveggel büszkélkedhettek, és náluk november 19-e egészen 1282-ig egyszerű emléknap volt. A helyzet a 15. század második felére gyökeresen megváltozott. IV. Sixtus pápa egy 1479-es bullája már Szent Ferenc, Páduai Szent Antal, Toulouse-i Szent Lajos, Sienai Szent Bernardin és Szent Klára mellett Erzsébetet említi a rend legfőbb szentjei között, akiknek az ünnepén búcsúban részesülhetnek a ferences templomokat felkereső hívek.

A királyi és főúri udvarokhoz kötődő Erzsébet-kultusz

Erzsébet tiszteletének gyors elterjedése legalább annyira köszönhető a királyi és főúri udvaroknak, mint a szerzetesrendeknek, sőt az első hely talán inkább az előbbieket illeti meg, hiszen a kolostorok és templomok jelentős részét is arisztokraták alapították, illetve ők nyújtottak ebben mintát a nemesség alacsonyabb rangú csoportjai számára. A királyi és főúri udvarokhoz kötődő Erzsébet-kultusz egyik legkorábbi és legfontosabb megnyilvánulási formáját Erzsébet szentségének utánzása jelentette, amelyet Klaniczay Gábor kutatásai tártak fel részletesen. Az Erzsébet nyomdokaiba lépő hercegnők között mindenekelőtt a családjához tartozókat kell megemlíteni, unokahúgait: Szent Margitot és Szent Kingát, anyai nagynénjét: Sziléziai Szent Hedviget, unokatestvéreit: Csehországi Szent Ágneszt és Sziléziai Boldog Annát, testvérének, Kálmán hercegnek a feleségét: Boldog Szalómét, és végül saját lányát: Altenbergi Boldog Gertrúdot.

13. századi Szent Erzsébet-kórházak

A 13. századi Szent Erzsébet-kórházak jó részét ilyen szent életre törekvő hercegnők alapították. A már említettek közül Boldog Anna Boroszlóban, Boldog Gertrúd pedig az altenbergi premonstrei kolostor közelében hozott létre a szent nevét viselő ispotályt; III. Fülöp francia király özvegye, Brabanti Mária Anet-ben (Chartres közelében), Flandriai Johanna grófnő pedig Lille-ben tette ugyanezt. Johanna és húga Margit számos Erzsébetnek szentelt beginakolostort is alapított a modern Észak-Franciaország és Belgium területén, amelyek közül a genti *Groot Begijnhof Sint-Elisabeth* ma is működik. A 13. században Szűz Mária és Szent Katalin után Szent Erzsébet volt a németalföldi beginakolostorok legnépszerűbb védőszentje. Erzsébet húga, Jolán, aki I. Jakab aragóniai király felesége lett, férjével együtt egy Erzsébet pártfogásába ajánlott kápolnát alapított Tarragonában és két klarisszakolostort Valenciában illetve Lleidában. Egy portugál nemesasszony, Mór Dias, még szintén a 13. század folyamán, klarisszakolostort alapított Coimbrában Szent Erzsébet és Szent Klára tiszteletére. Később, férje halálát követően, ide vult vissza Portugáliai Szent Erzsébet.

**A kultusz
magyarországi
elterjedése a királyi
udvar közvetítésével**

A kultusz magyarországi elterjesztésében is nagy szerep jutott a királyi udvarnak. Szent Margit szentté avatási peréből tudjuk például, hogy a margitszigeti kolostorban volt egy Erzsébetnek szentelt oltár. Nem elképzelhetetlen továbbá, hogy a nagyszombati Szent Erzsébet klarissza kolostort IV. Béla alapította, hiszen már egy évvel a megalapítása után, 1240-ben komoly adományokkal gazdagította. Egy 14. századi oklevél szintén őt nevezi meg a zalakomári ágostonosok *claustrum Beate Elisabethe* alapítójaként. Aligha független a királyi család hatásától az a korábban már említett tény sem, hogy a tihanyi apátság területén egy 1266 előtt Erzsébetnek szentelt kápolna állt. Egy végső formáját talán Magyarországon elnyert ferences életrajz tanúsága szerint V. István király különösen nagy tiszteletet tanúsított a szent iránt. Esetleg az ő példáját követte az a Tyukod nemzetséghez tartozó testvérpár, Saul archidiakonus és Péter gróf, akik a torda megyei Gerenden templomot emeltek a szent tiszteletére 1299-ben; annyi mindenesetre bizonyos, hogy földjeiket V. Istvántól (és részben talán IV. Bélától) kapták. Azok az Erzsébetről szóló domonkos prédikációk, amelyekre fentebb már utaltam, részben a rend IV. Béla által alapított budai kolostorában készülhettek. Itt tért meg 1254-ben a kúnok fejedelme, V. István későbbi feleségének, Kún Erzsébetnek az apja is.

**A szászok szerepe
a kultuszteremtésben**

Szokás azt gondolni, hogy a magyarországi Erzsébet-kultuszt szász telepések hozták magukkal Németországból a tatárjárást követően. Ez azonban nem tekinthető elégséges magyarázatnak, hiszen miért ennek az egészen új szentnek a tiszteletét hozták volna magukkal, amely még messze volt attól, hogy bevett legyen, hogy kifejezze egy adott területről származó közösség identitását? A kultusz hordozóinak területi és társadalmi diverzitása egy efféle azonosságtudat kialakulását amúgy sem könnyítette meg. Nem indokolatlan tehát azt feltételezni, hogy például a IV. Béla egyik 1251-ben kelt oklevelében már „Szent Erzsébet temploma melletti szász városnak” (*villa saxonum apud ecclesiam sancte Elysbeth*) nevezett Késmárk újonnan érkezett lakosai részben a király hatására szentelték templomukat az alig több mint egy évtizeddel korábban kanonizált húga tiszteletére. A későbbiek során persze minden további nélkül kialakulhatott egy szász tradíció Erzsébet magyarországi tiszteletében. Így amikor 1300-ban, az erdélyi Alvincon élő Kelneki Erzsébet, a nyilván német származású Herbord gróf özvegye, örökségéből öt márka ezüstöt szánt a nagyszebeni ferencesek Szent Erzsébet templomának építésére, talán egy — ahogy a neve is sejteti — már létező hagyományt folytatott.

**Tiszteletének terjedése
a 14. században**

V. István lánya, Mária királyné révén a magyar királyi udvar kultusztámogató tevékenysége folytatódott a 14. századi Nápolyban is. Mária halála után, a hátrahagyott ingóságai között két Erzsébet-legendát is feljegyeztek, és minden bizonnyal ő volt

a megrendelője a nápolyi Santa Maria Donna Regina templom karzatán található, Szent Erzsébet életét bemutató falkép-ciklusnak is. Festészeti témaként itt jelenik meg először a híres rózsacsoda. Mária fia, Anjou Róbert nápolyi király (1309–1343) azon ritka uralkodók egyike volt, aki szentbeszédek írásában is jeleskedett; több mint 280 beszéde illetve beszédvázlata maradt fenn, amelyek közül kettőt Szent Erzsébet ünnepére írt. Hozzá némi képp hasonlóan a Barcelonai-ház két Róberttel nagyjából egykorú tagja, II. Jakab fiai is elmondhatták magukról, hogy szent ősök tiszteletére prédikációkat szerkesztettek, bár ők előtte egyházi pályára léptek: János Toledo püspöke lett, Péter pedig ferences szerzetes.

**A kultusz kutatás
jövője**

Kétségtől sok minden egyébre ki lehetne még térni Árpád-házi Szent Erzsébet kultuszával kapcsolatban, és ezt a hiányos áttekintést minden részletében bőszeges kiegészítésekkel lehetne ellátni. A szent születésének 800. évfordulója alkalmából rendezett konferenciák és kiállítások bizonyára sok új elemmel fogják gazdagítani tudásunkat. Én pusztán annyit szerettem volna bemutatni, hogy a tiszteletére vonatkozó forrásokat a maguk sokféleségében érdemes szemlélni, mert ebben rejlik igazi különlegességük.

